

Павло Худіш,

Ужгородський національний університет

pavlo.khudish@uzhnu.edu.ua

ПІСЛЯВОЄННИЙ СІЛЬСЬКИЙ ПРОСТІР ЗАКАРПАТТЯ: КОНФІСКАЦІЯ І РОЗПОДІЛ МАЙНА ВЦІЛІЛИХ У ГОЛОКОСТІ ЄВРЕЇВ, 1944–1945 РОКИ¹

У статті проаналізовано процес та механізми конфіскації майна вцілілих у Голокості євреїв у післявоєнному Закарпатті в 1944–1945 рр. Після вступу Червоної армії та вигнання угорської влади в регіоні була створена система тимчасових органів влади — народних комітетів. Ці органи влади на низових рівнях у сільських місцевостях склалися з неєвреїв, переважно українців, які були колишніми сусідами євреїв. У статті проаналізовано роль цих низових органів влади у процесі перерозподілу майна євреїв. Уцілілі, які поверталися в села наприкінці 1944 р., не мали можливості вплинути на долю свого майна, оскільки не були включені до складу органів влади. Також описано роль вищих керівних органів квазі-державного утворення Закарпатська Україна в санкціонуванні розподілу нерухомості євреїв. Окремо ми звернули увагу на явище розграбування майна євреїв у перші місяці після вступу Червоної армії. Автор фокусується на реакціях місцевої влади різних рівнів щодо стихійного розграбування неєвреями єврейської власності.

У статті розкрито питання створення спеціальних комісій, які займалися оцінкою майна євреїв. Окрім того, проаналізовано різноманітні сценарії перерозподілу єврейської власності. Зокрема, видача в оренду неєвреям будинків євреїв, продаж майна з аукціону, а також продаж нерухомості чи безкоштовна передача майна від вцілілого єврея до його колишнього сусіда. Аукціони з продажу будинків та інших приватних споруд євреїв стали поширеним явищем у сільській місцевості повоєнного Закарпаття. Окремо акцентується на бенефіціарах процесу перерозподілу єврейського майна та використанні коштів від продажу єврейських будинків. У першу чергу домівки євреїв отримували нові привілейовані верстви післявоєнного соціуму Закарпаття: добровольці Червоної

¹ Автор висловлює щирі подяку за підтримку й можливість продовжити дослідження Центру перспективних досліджень Голокосту імені Джека, Джозефа і Мортона Манделів при Меморіальному музеї Голокосту США, оскільки йому випала честь бути учасником віртуальної дослідницької стипендії Центру Манделів для випускників українських літніх програм. Автор також вдячний за підтримку, надану Меморіальним фондом єврейської культури.

та Чехословацької армій та їх сім'ї, а також інваліди війни. Водночас цей процес не мав чітко визначеного механізму й часто був пов'язаний із корупційними схемами. Питання єврейської власності призвело влітку 1945 р. до численних конфліктів як між вцілілими та неєвреями, так і між українцями. Це спричинило виїзд значної частини євреїв із соціально тісного сільського простору до міст, а також еміграцію за кордон.

Ключові слова: Голокост у Закарпатті, вцілілі в Голокості, єврейська власність, перерозподіл єврейського майна, розграбування, повоєнне Закарпаття.

24 лютого 1945 р. нова прорадянська влада села Золотарьово (сьогодні Тячівський район Закарпатської області), де до Голокосту проживало близько 5% єврейського населення², видала розпорядження, що «всім євреям, які повертаються з концтаборів, забороняється залишатися в селі довше, ніж на три години». Це рішення не мало жодного юридичного підґрунтя, і на початку квітня того ж року було скасоване вищим органом влади — окружним народним комітетом³. Проте це розпорядження сільської адміністрації, що складалася з українців — колишніх сусідів євреїв, чудово ілюструє зміну у відносинах між євреями та українцями в перші роки після Голокосту на Закарпатті.

Дослідження досвіду вцілілих євреїв та їх взаємодія з новими соціально-політичними реаліями Центральної та Східної Європи, а саме комуністичними режимами, останніми роками стали предметом численних наукових дискусій. Пошук нових методологічних підходів до вивчення цього питання відкрив потребу у фокусуванні не тільки на політичній історії. Катержіна Чапкова та Каміл Кієк у збірнику статей «Jewish Lives under Communism: New Perspectives» вказали на своєчасність переосмислення існуючих підходів та необхідність використання антропологічних польових досліджень, усно-історичних інтерв'ю та локальних архівних джерел, що дають змогу проаналізувати соціальну історію життя вцілілих та їх взаємовідносин із колишніми сусідами чи адміністративними органами влади на мікрорівні⁴.

² S. Y. Gross and Y. Yosef Cohen, comp. and eds., *Sefer Marmarosh: mea ve-shishim kehilot kedo-shot be- yishuvan u-ve-hurbanan* (Tel Aviv: Beit Marmaros, 1983, 1996), 242; Randolph L. Braham, *The Geographical Encyclopedia of the Holocaust in Hungary* (Evanston, Ill.: Northwestern University Press, 2013), 611.

³ Державний архів Закарпатської області (далі — ДАЗО), ф. Р-108, оп. 1, спр. 22, арк. 13.

⁴ Katerina Capková and Kamil Kijek, eds., *Jewish Lives Under Communism: New Perspectives* (Rutgers University Press, 2022), 3.

Наявність у Державному архіві Закарпатської області численних письмових джерел на тему єврейського майна, створених як сільськими органами влади, так і окремими особами, а також мінімальна присутність згадок у офіційних тогочасних джерелах спонукали до використання методологічних підходів соціальної історії, мікроісторії та історії повсякдення, щоб проаналізувати механізм і сценарії конфіскації та розподілу нерухомого майна вцілілих у Голокості євреїв, котрі поверталися в сільську місцевість на Закарпатті. Фокус дослідження на сільському просторі зумовлений тим, що вцілілі євреї, які поверталися в села, за словами Анни Чіхопек-Гаджрадж, страждали через відсутність фізичної безпеки та страх перед сусідами, оскільки сільський простір спонукає до значно тіснішої соціальної взаємодії⁵. Крім того, історико-етнографічний регіон Закарпаття традиційно був неурбанізованим та соціально відсталим, де більшість населення, у тому числі і євреї, жили в сільській місцевості. Водночас єврейські громади, які в кількісному співвідношенні домінували над іншими етнічними групами, у довоєнний час були тільки в Мукачеві та кількох інших невеликих містечках. Євреї в селах не становили більшості, проте вони були значимою частиною населення. За словами Єшаягу Єлінека, відносно євреїв, які жили в селах, склався стереотип, що вони міські жителі⁶. А історик та етнолог Павло Леньо стверджує, що євреї в Закарпатті в довоєнні часи залишалися «чужими» для українців у системі гетеро-стереотипів⁷.

Тему Шоа на Закарпатті можна визначити як частину угорського наративу про Голокост, але про повоєнну єврейську історію в регіоні ми цього сказати не можемо. Дослідження досвіду закарпатських євреїв, які пережили Голокост, перемижуються з радянським, угорським, румунським та чехословацьким контекстами.

Досвід повернення євреїв, єврейсько-неєврейські відносини, антисемітизм і насильство після Другої світової війни були темами різноманітних дискусій. Одним із перших науковців, який дослідив повоєнний досвід повернення та міграції закарпатського єврейства, був Єшаягу А. Єлінек. Він показав, що складні бюрократичні процедури

⁵ Anna Cichopek-Gajraj, *Beyond Violence: Jewish Survivors in Poland and Slovakia, 1944–48* (Cambridge University Press, 2014), 53.

⁶ Yeshayahu A. Jelinek, *The Carpathian diaspora: The Jews of Subcarpathian Rus' and Mukachevo, 1848–1948* (Boulder, Colo: East European Monographs, 2007), 14.

⁷ Павло Леньо, «Євреї в системі координат українців Закарпаття міжвоєнного періоду», у *Політика пам'яті в теоретичному та практичному вимірах* (Рівне, 2018), 422–435.

завадили євреям повернути власне майно⁸. Історикиня Аня Квіліч підкреслює травму вцілілих, спричинену як втратою майна, так і тим, що неєвреї займали єврейські будинки⁹. Дослідник геноцидів Раз Сігал у своїй книзі вказує, що антиєврейське обурення серед місцевого українського населення та бажання утримати власність і майно, які раніше належали євреям, виявилися достатніми для того, щоб викликати загальну неприязнь до тих, хто вижив. Однак, на відміну від сусідніх Польщі, Угорщини та Румунії, після Другої світової війни в регіоні не спалахнуло жодного антиєврейського насильства¹⁰.

У рамках вивчення Голокосту — переважно в літературі, присвяченій Радянському Союзу, Угорщині та Чехословаччині — такі історики, як Мордехай Альтшулер¹¹, Рендольф Л. Брем¹², Єшаяху А. Єлінек і Курт Веле¹³, досліджували долю закарпатського єврейства в повоєнний час. Тим часом вчені Аня Квіліч, Раз Сігал, Чілла Фединець¹⁴ та Михайло Міцель¹⁵ зосередилися на конкретних питаннях досвіду вцілілих закарпатських євреїв, як-от: ідентичність репатріантів, відновлення приватного життя в громаді, функціонування «JDC» («Джойнту») тощо. Однак жодна із цих робіт не торкалася питань механізму конфіскації та перерозподілу єврейського майна в повоєнному Закарпатті.

⁸ Jelinek, *The Carpathian diaspora*.

⁹ Anya Quilitzsch, «Everyday Judaism on the soviet periphery: Life and identity of Transcarpathian Jewry after World War II». Ph.D. diss., Indiana University, 2016.

¹⁰ Raz Segal, *Genocide in the Carpathians: War, Social Breakdown, and Mass Violence, 1914–1945* (Stanford University Press, 2016), 109.

¹¹ Mordechai Altshuler, *Religion and Jewish identity in the Soviet Union, 1941–1964* (Waltham, Mass.: Brandeis University Press, 2012).

¹² Randolph L. Braham, *The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary* (Wayne State University Press, 2000).

¹³ Kurt Wehle, «The Jews in Bohemia and Moravia: 1945–1948», in *The Jews of Czechoslovakia: Historical Studies and Surveys*, vol. 3, ed. Avigdon Dagan (Philadelphia and New York: The Jewish Publication Society of America, 1984), 499–530.

¹⁴ Csilla Fedinec, «Jewish eyewitness testimonies in Transcarpathia (Carpathian Ruthenia) in the transition from the Hungarian to the soviet regime (1944–1945)», in *Righteous among the Nations: The scope and forms of help to Jews in East-Central Europe during the occupation by the Third Reich*, eds. W. Wierzbieniec and E. Racz (Jarosław, 2014), 118–129.

¹⁵ Michael Mitsel, «The activity of “the Joint” in Mukachevo in 1944–1945 and the Soviet Attitude toward it in 1953», *Jews in Russia and Eastern Europe* 1(58) (2007): 5–39.

Загальний історичний бекграунд та джерела дослідження

Жертвами Голокосту на Закарпатті за період з 1938 до 1944 р. стали понад 100 тисяч єврейських чоловіків, жінок та дітей¹⁶. За приблизними підрахунками, кількість уцілілих євреїв, які повернулися на Закарпаття одразу після Голокосту, становила орієнтовно 15000 осіб¹⁷. На територіях східних округів краю (колишнього комітату Мараморош) проживала у відсотковому значенні більша кількість євреїв, ніж в інших районах¹⁸. Відділи соціальної опіки тимчасової влади Закарпаття в 1946 р. подавали дані стосовно повернення вцілілих у сільську місцевість. Згідно з ними, у Тячівський та Хустський райони повернулися близько 12% осіб із числа депортованих євреїв. А в певні села цих округів — до 50% і більше вцілілих. Наприклад, у село Вонігово з 510 депортованих повернулося 246¹⁹, у село Липча — зі 105 депортованих 98 осіб²⁰. Проте це були радше винятки, ніж правила.

Після вступу Червоної армії регіоном почала керувати мережа місцевих органів влади — Народних Комітетів під керівництвом Народної Ради Закарпатської України (далі — НРЗУ). Вона складалася переважно з місцевих комуністів та їх симпатиків і мала вищу виконавчу, законодавчу та навіть судову влади протягом транзитних восьми місяців (листопад 1944 — червень 1945 р.) і формально ще сім місяців до повної інкорпорації Закарпатської України до складу УРСР (липень 1945 — січень 1946 р.). НРЗУ перебувала під прямим контролем військової та цивільної влади Радянського Союзу, проте на нижчих рівнях управління були районні, міські та сільські народні комітети²¹. Військова та бюрократична системи СРСР чинили менший тиск на них, особливо в період з листопада 1944 до кінця червня 1945 р. (підписання договору про передачу Закарпаття від Чехословаччини до СРСР).

Низові управлінські структури формувалися з місцевих прорадянськи налаштованих осіб різного соціального статусу: сільської інтелігенції, робітників, фермерів, родичів добровольців, які вступили до Червоної армії, та партизанів. Сільські народні комітети почали формуватися наприкінці жовтня — на початку листопада 1944 р.,

¹⁶ Юрій Славик, *Шлях до Аушвіцу: Голокост на Закарпатті* (Дніпро: Ткума, 2017), 108.

¹⁷ Jelinek, *The Carpathian diaspora*, 412.

¹⁸ *Statistický lexicon obcí v Republice Československé*, díl IV: Země Podkarpatoruská (Praha: Orbis, 1937).

¹⁹ ДАЗО, ф. Р-238, оп. 1, спр. 8, арк. 70.

²⁰ ДАЗО, ф. Р-238, оп. 1, спр. 8, арк. 75.

²¹ Василь Міщанин, *Радянізація Закарпаття 1944–1950 рр.* (Ужгород: РІК-У, 2018), 80–83.

задовго до повернення більшості вцілілих у Голокості євреїв. Отже, представники єврейських громад не мали змоги долучитися до ухвалення рішень цими органами влади та вплинути на долю свого майна. Народні комітети продукували документи, що відображали позицію місцевого населення щодо питань життєдіяльності та функціонування поселень. Переважно написані від руки, вони стали «голосом народу» й відобразили конфлікти між українцями, що отримали владу, та євреями, котрі поверталися з концентраційних таборів. Саме ці документи є основною джерельною базою нашого дослідження. Аналізуючи їх, варто розподілити ці джерела на кілька категорій, зважаючи на їх походження та зміст: 1) листи та звернення євреїв, котрі повернулися на Закарпаття (переважно в них висвітлювалися реакції на несправедливу конфіскацію майна та спроби його повернути легальним шляхом); 2) звернення, скарги та листи неєвреїв (цей тип документів ілюструє загальний характер взаємовідносин та перцепцію євреїв, які повернулися в Закарпаття, неєвреями-сусідами); 3) протоколи зборів селян та народних комітетів (зі вступом радянських військ на територію Закарпаття такі документи почали стихійно створюватися селянами-неєвреями й продукували колективні рішення щодо питань євреїв, які повернулися). Усі ці три типи документів були практично не цензуровані владними та силовими органами, оскільки в перехідний період 1944–1945 рр. ієрархічна система державних структур радянського типу була ще не до кінця імплементована на територію Закарпаття.

Процес розподілу майна євреїв у сільській місцевості

Тимчасовий уряд розпочав процес «націоналізації» підприємств і майна та проведення земельної реформи одразу після вигнання угорської влади з Закарпаття. 21 грудня 1944 р. НРЗУ видала постанову «Про допомогу жертвам нацистського терору», адресовану всім районним, міським і сільським комітетам. У ній йшлося, що сім'ям, які втратили житло, мають бути надані «будинки, конфісковані у німецько-фашистських загарбників, зрадників Батьківщини, а також помешкання, власники яких були депортовані і зараз перебувають у невідомому місці»²². Очевидно, що під цією останньою категорією влада мала на увазі єврейську власність. Отже, прокомуністичний уряд повністю легалізував конфіскацію та розподіл

²² «Розпорядження чис. 12 про здійснення постанови Народної Ради Закарпатської України з дня 21 грудня 1944 року про допомогу жертвам фашистського терору», у *Вісник Народної Ради Закарпатської України*, чис. 3 (Ужгород, 1944), 22.

єврейської власності, навіть не зважаючи на можливе повернення вцілілих. Тимчасова влада прагнула швидкими темпами здобути прихильність українського населення шляхом перерозподілу єврейського майна та землі. Саме тому в цьому процесі був відсутній єдиний механізм або система реалізації.

Розграбування єврейських будинків

Відповідальність за конфіскацію на користь держави та подальший розподіл єврейського майна була офіційно покладена на органи влади найнижчого рівня — сільські комітети. Отже, остаточні рішення щодо єврейського майна восени 1944 та взимку 1945 р. залишалися за неєврейськими сусідами в селах. Крім того, це була спроба легально припинити стихійне розграбування єврейських будинків, що розпочалося одразу після входження Червоної армії в Закарпаття. Безумовно, були потрібні термінові дії для вирішення цього питання.

У населення, особливо в сільській місцевості, зникли стримуючі фактори: угорська адміністрація припинила існування, а нова влада була слабко керованою і ще не повністю структурованою. Із перших місяців після вступу радянської армії на Закарпаття та аж до кінця 1945 р. відбувалося розграбування того єврейського майна, що залишилося після численних пограбувань угорської влади. З квітня 1944 р. євреї пройшли через кілька етапів грабунків: перед депортацією в гетто, під час перебування в гетто і перед депортацією в Аушвіц. Навіть більше, була зафіксована участь місцевого населення в пограбуванні єврейських будинків на Закарпатті одразу після завершення депортації в 1944 р.²³ Вигнання угорців та вступ Червоної армії в Закарпаття відбулися наприкінці жовтня 1944 р., перед початком зими, тому крадіжки дров з єврейських будинків, що були в селах переважно дерев'яними, стали частим явищем. 30 листопада 1944 р., через місяць після вступу армії СРСР, комітет села Липча у протоколі констатував масову крадіжку деревини та інших матеріалів з єврейських будівель²⁴. Деякі сільські владні органи — як, наприклад, комітет села Чумалево — приховували справжні причини та, вдаючись до самоцензури, намагалися виправдати потребу в конфіскації майна євреїв: «У будинках жити неможливо, вони повністю розбиті, а село

²³ Randolph L. Braham, ed., *The Destruction of Hungarian Jewry. A Documentary Account*, vols. 1–2 (New York; World Federation of Hungarian Jews, 1963), 615; Jenő Lévai, *Zsidósors Magyarországon. Jewish Fate in Hungary* (Budapest: Magyar Téka, 1948), 102.

²⁴ ДАЗО, ф. Р-108, оп. 1, спр. 22, арк. 1.

потребує дров»²⁵. Важливо нагадати, що єврейські будинки були порожніми лише трохи більше пів року, тож, імовірно, не могли розвалитися самостійно.

9 грудня 1944 р. чехословацький військовий комендант Тячівського округу підполковник Антонін Свобода виявив, що в селі Новобарово голова і члени сільського комітету розподіляли єврейське майно. Цей офіцер припустив, що процес був незаконним, тому він звернувся до окружного народного комітету з проханням провести розслідування й дати вказівки²⁶. Вже через чотири дні окружний комітет наказав місцевій владі села зупинити процес розподілу маєтків і повернути всі розподілені будинки назад²⁷.

Комісії з оцінки єврейського майна

Проте розкрадання єврейського майна тривало. З осені 1944 р. сільські комітети почали створювати комісії для обстеження стану єврейського майна та виносити постанови про знесення і продаж будинків, щоб припинити грабунки. Так, у листі від комітету села Бедевля зазначалося, що жителі вимагали розібрати єврейські будинки, щоб «припинити їх подальше руйнування і розграбування»²⁸. Влада села Нижня Апша просила «продати деревину, інакше її можуть розкрати»²⁹.

Учасниками таких комісій зазвичай були члени сільських органів влади. Це призводило до значних зловживань службовим становищем та корупції: майно продавали за заниженими цінами чи окремим «близьким» людям. Сільська влада, що складалася виключно із жителів сіл — колишніх сусідів євреїв — змиралася з розграбуванням єврейського майна і в рапортах до вищих органів не соромилася аргументувати потребу продажу єврейських будинків фактами, що вони розграбовані або будуть розграбовані³⁰. Селяни звинувачували один одного в розкраданні єврейського майна, а сільські комітети підтверджували факти розграбування. Водночас ці звинувачення селяни сприймали не як злочин, а як дійсність, якій неможливо протистояти. Так, українець Михайло Савко із села Бедевля обґрунтовував своє бажання отримати хату сусіда-єврея:

²⁵ ДАЗО, ф. Р-62, оп. 1, спр. 26, арк. 11.

²⁶ ДАЗО, ф. Р-62, оп. 1, спр. 26, арк. 1.

²⁷ ДАЗО, ф. Р-62, оп. 1, спр. 26, арк. 149.

²⁸ ДАЗО, ф. Р-62, оп. 1, спр. 26, арк. 5, 7, 8, 11, 15.

²⁹ ДАЗО, ф. Р-62, оп. 1, спр. 26, арк. 24.

³⁰ ДАЗО, ф. Р-62, оп. 1, спр. 26, арк. 106 зв.

Будинок Зеліка Гершковича під номером 58, який я прошу, знаходиться в поганому стані. Селяни майже наполовину будинок розкрали і попалили; можна сказати, що він розграбовується щодня. Для того, щоб це майно марно не пропадало і тому що я зовсім не маю мастьку, осмілююся просити віддати мені цю хату, аби я її відремонтував³¹.

Комісія в селі Бедевля констатувала, що хлів Вольфа Лазара справді «розкрадений невідомими», тому його залишки потрібно продати³². У селі Біловарці в списку єврейських будинків, які неможливо відремонтувати, значилося 8 хат. Одна з них — «розбита», а 7 — «рознесено», тобто розкрадено³³.

Якщо сільська влада в перші місяці після створення діяла на власний розсуд, продаючи нерухоме майно євреїв, то вищі органи влади вже з початку 1945 р. почали жорстко реагувати на самовільну дистрибуцію єврейської власності. Зокрема, окружні комітети прямо вказували на зловживання сільських органів влади, називаючи розпродаж будинків євреїв кримінальним злочином. Це пов'язано з тим, що окружні комітети були під прямим контролем вищих органів влади квазідержавного творення Закарпатська Україна, а відповідно — і під тиском комуністичних партійних функціонерів із Москви та Києва, військових і каральних органів. Наприклад, у селі Вонігово на початку лютого 1945 р. було проведено аукціон з продажу єврейської нерухомості³⁴. Менш ніж через місяць, 8 березня 1945 р., Тячівський окружний комітет не тільки назвав цю подію незаконною та кримінальною, а й пригрозив передати справу до прокуратури та суду. Сільський народний комітет досить типово пояснював продаж тим, що майно євреїв розкрадається. Таке роз'яснення окружний комітет назвав «безпредметною відмовкою» і наголосив, що в селі є поліція, яка повинна займатися такими питаннями і слідкувати за дотриманням законності й правопорядку³⁵.

Окружна влада пропонувала сільським народним комітетам чітку схему для вирішення питання єврейського майна. Влада села повинна була скласти список будинків та вказати попередніх власників. Після цього необхідно було створити комісію, метою якої буде інспекція будинків та споруд, що перебувають у поганому та непридатному для життя стані. У складі такої сільської комісії зазвичай був

³¹ ДАЗО, ф. Р-62, оп. 1, спр. 26, арк. 107.

³² ДАЗО, ф. Р-62, оп. 1, спр. 26, арк. 124.

³³ ДАЗО, ф. Р-62, оп. 1, спр. 26, арк. 110.

³⁴ ДАЗО, ф. Р-62, оп. 1, спр. 26, арк. 12.

³⁵ ДАЗО, ф. Р-62, оп. 1, спр. 26, арк. 13.

представник окружного комітету. Тільки після інспекції споруд висновки комісії направлялися до окружного народного комітету, який міг надати дозвіл на розподілення єврейських будинків³⁶. Важливо зазначити, що іноді членами таких комісій ставали вцілілі євреї, які поверталися до сіл. Водночас офіційної вимоги про включення євреїв до складу комісій з інспектування стану будинків не існувало, тому це були радше винятки, ніж правила. Наприклад, ще 30 листопада 1944 р. в селі Липча на засіданні сільського комітету було вирішено створити таку комісію. До її складу увійшли чотири українці та євреї Герман Маєрович. Окрім того, унікальним випадком для сільського післявоєнного простору Закарпатської України було рішення комітету про те, що «людей, які будуть піймані на крадіжці єврейського майна, потрібно наказати або передати військовій прокуратурі»³⁷. Така позиція сільської влади, очевидно, пов'язана з тим, що вцілілий євреї отримав можливість впливати на її рішення, а, отже, його повернення стало видимим для колишніх сусідів та спонукало сільську владу не ігнорувати його присутність та вимоги. Також участь уцілілих у Голокості в таких комісіях залежала від активної позиції самих євреїв. Так, Дезідер Бендилович із села Вонігово став постійним членом такої комісії та брав участь в оцінюванні стану єврейських будівель із червня до листопада 1945 р.³⁸

Сценарії розподілу майна євреїв

На Закарпатській Україні існували різні сценарії розподілу єврейського майна, спричинені відсутністю узгодженості між органами влади. Житлові будинки були передані селянам-неєвреям безкоштовно, продані на публічному аукціоні, здані в оренду, а також продані або передані єврейським власником неєвреям безоплатно.

Різноманітним був і соціальний статус людей, які отримували чи купували єврейські будинки. Наприклад, у селі Вонігово 27 грудня 1945 р. було складено два списки єврейської нерухомості села. Кожен список містив імена євреїв — попередніх власників. У списках зазначалися 62 приватних будинки євреїв. Із них 14 будинків отримали звичайні жителі села, 12 будинків — добровольці Червоної та Чехословацької армій, 10 будинків — люди з інвалідністю, ще 6 будинків залишалися не зайнятими. Окремо у списках було відзначено хати, які одержали соціально привілейовані верстви суспільства, а також

³⁶ ДАЗО, ф. Р-62, оп. 1, спр. 26, арк. 17.

³⁷ ДАЗО, ф. Р-108, оп. 1, спр. 22, арк. 1.

³⁸ ДАЗО, ф. Р-62, оп. 1, спр. 26, арк. 124, 140.

новостворені інституції: один будинок перейшов директору школи, один — вчителю, ще в одному єврейському будинку було розміщено кооператив (торговельну спілку села). Окрім того, сільський народний комітет також отримав єврейський будинок для проведення зустрічей та зборів³⁹.

Додатковий документ із того ж села описує майно євреїв, яке було розподілене «на аукціонах чи отримане іншим шляхом». Так, одну єврейську хату села Вонігово купив у Ганса Шулема військовий доброволець Василь Цюпинець. Ще троє звичайних громадян села також придбали будинки у вцілілих євреїв, а троє неєвреїв отримали будинки безкоштовно від колишніх власників. Крім того, троє жителів села купили будинки на аукціоні. Доброволець Стефан Станко також придбав будинок Адольфа Гершковича на аукціоні, як і троє осіб, котрі були позначені як люди з інвалідністю — вони теж купили собі будинки на публічному аукціоні⁴⁰.

У перші місяці після вигнання угорської влади єврейські будинки від сільських комітетів отримували звичайні селяни — колишні сусіди євреїв. Іноді сільські комітети видавали будинки на певних умовах. Оскільки не було жодних вказівок вищих органів влади, сільська влада не була до кінця впевненою, чи законним є перерозподіл майна євреїв. Так, 15 грудня 1944 р. Василь Марінець із села Терново отримав єврейський будинок, але комітет зобов'язав його повернути майно «у випадку приходу власника хати»⁴¹.

Ситуація кардинально змінилася наприкінці весни 1945 р. Сільські народні комітети почали надавати єврейські будинки передусім новому найпривілейованішому соціальному прошарку тодішнього суспільства. Це були добровольці Червоної або Чехословацької армій, їхні сім'ї, а також партизани. Серед них була велика кількість людей з інвалідністю, отриманою в ході бойових дій.

Одночасний призов до радянської та чехословацької армій розпочався в листопаді 1944 р., коли територія східного Закарпаття перебувала під подвійним контролем — чехословацької адміністрації та військового командування Червоної армії. Найзнедоленіші верстви населення у зв'язку з помітним погіршенням матеріального становища, особливо в сільській місцевості, добровільно вступали до лав Червоної армії, сподіваючись на винагороду, обіцяну радянськими

³⁹ ДАЗО, ф. Р-62, оп. 1, спр. 26, арк. 163–163 зв.

⁴⁰ ДАЗО, ф. Р-62, оп. 1, спр. 26, арк. 164.

⁴¹ ДАЗО, ф. Р-62, оп. 1, спр. 26, арк. 2.

агітаторами. Проте часто набір мав примусовий характер⁴². Загальна кількість мобілізованих до Червоної армії восени 1944 та навесні 1945 р. становила 15 299 осіб. Водночас до Чехословацької армії було записано 6 735 жителів Закарпатської України⁴³.

Добровольці та їхні сім'ї зверталися до сільських комітетів із проханням надати єврейські будинки або вирішити конфлікти щодо житла, яке вони вже отримали раніше. Сільський комітет встановлював вартість будинку, якщо це не був публічний аукціон (про це йтиметься далі). Місцева влада також вирішувала, який відсоток від фактичної ціни має сплатити покупець. Вартість часто залежала від особистих факторів, як-от родинні зв'язки чи дружні взаємини.

Шахрайство, спекуляції та корупційна складова також мали місце в рішеннях місцевої влади про розподіл. Це призводило до конфліктів та взаємних звинувачень серед неєвреїв щодо єврейського майна. Так, у листі комітету села Дулово до вищої інстанції зазначалося, що український селянин Іван Ілько заслуговує на єврейський будинок більше, ніж інший кандидат Василь Федина. У листі натякають на те, що Василь Федина отримав єврейську хату корупційним шляхом. Мовляв, саме Іван Ілько хоче дістати цей дім «не за протекцією, і його батько не є членом сільського комітету, а тому, що воював у лавах Чехословацької армії». Іван Ілько заявляв, що планує віддати цю хату для канцелярії комуністичної партії села; а той єврейський будинок, де розташована канцелярія, потрібно віддати Василю Федині, бо він теж доброволець Червоної армії і походить з бідної родини. Водночас усі члени комуністичної партії села погоджуються на такий обмін, окрім одного — Івана Цьоки. Він хотів забрати собі це приміщення, але в нього вже був один великий будинок, тому що його сини — теж добровольці Чеської армії⁴⁴.

У селі Чумальово сільський народний комітет розділив єврейський будинок між двома особами, однією з яких був двічі поранений доброволець Червоної армії Василь Паканич. Він скаржився, що Христина Бабиц, котра отримала другу половину будинку, зламала двері в його частину дому і не хоче йти, хоча «у неї вже є одна єврейська хата і половина млина»⁴⁵.

⁴² Народний архів Чехії (Národní archiv České Republiky – NAČR), f. 1419 (Archiv Huberta Ripky), ka. 194. sign. 1–5–3–1ar2. Osobní složky, f. 32.

⁴³ Микола Вегеш і Чілла Фединець, ред., *Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура* (Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2010), 272.

⁴⁴ ДАЗО, ф. Р-62, оп. 1, спр. 26, арк. 31.

⁴⁵ ДАЗО, ф. Р-62, оп. 1, спр. 26, арк. 161.

Також єврейське майно здавалося в оренду неєвреям, починаючи з перших місяців після вступу радянської армії. Ця практика не набула значного поширення і провокувала конфлікти між місцевою владою та орендарями. Їх причиною була відсутність юридичних норм щодо орендування державного майна, адже оренда приватної власності була забороненою. Це спричиняло численні махінації, які вчиняли як представники сільських органів влади, так і орендарі. Через неузгодженість правил оренди НРЗУ в червні 1945 р. видала розпорядження для всіх органів влади, щоб договори про оренду склалися в кількох примірниках і надсилалися обов'язково до окружних народних комітетів⁴⁶. Проте ситуація не покращилася. Наприклад, восени 1944 р. державному вчителю Михайлу Мурзі народний комітет села Нересниця видав в оренду єврейський будинок, установивши орендну плату в 40 пенго на місяць до 1 січня 1945 р.⁴⁷ Після початку року нову плату не призначили, посилаючись на те, що її має встановити окружний народний комітет. 26 лютого 1945 р. вчитель написав скаргу до окружної влади, що будинок у нього відбирає сільський комітет, а він витратив на ремонт вже 210 пенго. Михайло Мурга побоювався, що інший єврейський будинок, який йому обіцяє видати сільська влада, перебуває в поганому стані, а тому теж потребує ремонту. Отже, він просив залишити йому орендований будинок⁴⁸.

Ось ще один приклад, який ілюструє цього разу вже недобросовісність орендаря. 16 грудня 1944 р. мешканець села Руське Поле українець Іван Канюка попросив у сільського народного комітету в оренду будинок Германа Каца, аргументуючи це тим, що не має власного житла. Сільський уряд погодився віддати йому будинок, але в листопаді 1945 р. Іван відмовився покинути хату⁴⁹.

Набагато частіше, ніж надання в оренду, сільські комітети продавали нерухомість неєвреям на публічних аукціонах. Це суперечливе явище не регулювалося жодним законом чи розпорядженням влади й виникло виключно з досвіду участі в подібних акціях у період чеської і, головним чином, угорської влади. Публічні аукціони з продажу єврейської власності відбувалися на Закарпатті в серпні 1944 р., одразу після депортації євреїв до Аушвіца. Через слабку централізацію влади публічні аукціони стали масовим явищем у сільській місцевості

⁴⁶ ДАЗО, ф. Р-62, оп. 1, спр. 27, арк. 111.

⁴⁷ Із жовтня 1944 до листопада 1945 р. в Закарпатській Україні одночасно використовувалися три грошові одиниці: угорські пенго, чехословацькі крони та радянські рублі.

⁴⁸ ДАЗО, ф. Р-62, оп. 1, спр. 27, арк. 100.

⁴⁹ ДАЗО, ф. Р-62, оп. 1, спр. 27, арк. 4, 5.

Закарпаття. Наприклад, у селі Крива 20 жовтня 1945 р. місцевий українець Микола Петричко самовільно зібрав деяких знайомих жителів села й розпочав публічний аукціон із продажу єврейських будинків, які, нібито, «не підлягали відновленню і були у непридатному до проживання стані»⁵⁰. Микола був членом сільського народного комітету, але провів перерозподіл майна євреїв без відома сільської та окружної влади, а також жителів села і продавав майно за «смішними цінами». Народний комітет села поскаржився на Миколу Петричка до окружного комітету, наголошуючи, що цей чоловік підриває «авторитет сільської та окружної влади». Однак у цій скарзі сільські чиновники наполягали на проведенні ще одного аукціону, адже «єврейські будинки все одно порозкрадають»⁵¹.

Рішення про використання коштів від продажу майна повністю залежало від сільської влади і ґрунтувалося на особистих моральних якостях представників сільських народних комітетів. Так відбувалося під час першої хвилі перерозподілу восени 1944 – взимку 1945 р. Проте невдовзі перші розпорядження окружних комітетів у цьому питанні наголошували на неприпустимості використання цих коштів на потреби сіл. Так, у кінці листопада 1944 р. в селі Липча голова комітету запропонував перерахувати кошти від продажу єврейських будинків до сільського бюджету й використати їх на власні потреби⁵². Лише в березні 1945 р. окружний комітет заборонив селу Липча використовувати ці гроші й зажадав перерахувати їх на окремий рахунок⁵³. Однак за цей час, імовірно, село вже могло використати ці кошти. Водночас реакції окружної влади на самовільне використання грошей від продажу єврейського майна почали з'являтися вже в січні 1945 р. Так, Тячівський окружком наказав владі села Бедевля перерахувати кошти на депозит і віддати їх євреям, якщо вони повернуться з концентраційних таборів⁵⁴. А 2 серпня 1945 р. сільський комітет села Вонігово вирішив продати Юрію Олагу, батькові двох синів-добровольців Червоної армії, хлів Лазаря Вольфа. Гроші адміністрація села постановила покласти на депозит та віддати Лазарю, якщо він повернеться з таборів⁵⁵.

⁵⁰ ДАЗО, ф. Р-62, оп. 1, спр. 26, арк. 106.

⁵¹ ДАЗО, ф. Р-62, оп. 1, спр. 26, арк. 106 зв.

⁵² ДАЗО, ф. Р-108, оп. 1, спр. 22, арк. 1.

⁵³ ДАЗО, ф. Р-108, оп. 1, спр. 22, арк. 7.

⁵⁴ ДАЗО, ф. Р-62, оп. 1, спр. 26, арк. 6.

⁵⁵ ДАЗО, ф. Р-62, оп. 1, спр. 26, арк. 55.

Висновки

Процес конфіскації та перерозподілу єврейської власності розпочався в сільському просторі одразу з приходом Червоної армії та створенням мережі місцевих адміністрацій. У перші кілька тижнів після вступу радянських військ відбувалося стихійне пограбування єврейських будинків, що призвело до необхідності правового врегулювання та зупинення цього процесу. Вищий орган влади Закарпатської України санкціонував конфіскацію та перерозподіл єврейських будинків, не вказуючи, що це єврейська власність. Однак реалізація цього процесу була покладена на найнижчі ланки місцевої адміністрації. Процес був несистематичним і часто корумпованим. У сільській місцевості органи влади склалися з неєвреїв, переважно українців, а вцілілі євреї майже не були представлені в адміністраціях, оскільки конфіскація і перерозподіл відбулися до того, як більшість євреїв повернулися на Закарпаття.

На початку 1945 р. вищі органи влади спробували зупинити процес самовільного перерозподілу майна в селах. Проте влітку 1945 р. ситуація з дистрибуцією будинків призвела до спалаху ворожнечі та численних конфліктів щодо майна вцілілих. Ці конфлікти відбувалися як між євреями та неєвреями, так і між самими українцями. У результаті виїзд євреїв із сільської місцевості за кордон розпочався безпосередньо перед прибуттям додому більшості вцілілих. Окрім того, частина з тих, хто вижив та повернувся у свої села, почала переїжджати до міст, де загальні умови життя були набагато кращими, а реституція значно ефективнішою. Перспектива подальших досліджень цієї теми для нас полягає у вивченні процесу перерозподілу єврейського майна в міському просторі, а також розгляді реакцій самих уцілілих на позбавлення їх майна.

Pavlo Khudish

**THE POSTWAR RURAL SPACE OF TRANSCARPATHIA:
CONFISCATION AND DISTRIBUTION OF THE PROPERTY
OF JEWISH HOLOCAUST SURVIVORS, 1944–1945⁵⁶**

The article analyzes the process and mechanisms of confiscating the property of Holocaust survivors in postwar Transcarpathia in 1944–1945. After the entry of the Red Army and the expulsion of the Hungarian authorities,

⁵⁶ The author would like to express his sincere gratitude for the support and opportunity to continue his research to the Jack, Joseph and Morton Mandel Center for Advanced Holocaust Studies at the United States Holocaust Memorial Museum, as he was privileged to be a participant in the Virtual Research

a system of temporary authorities, the National Committees, was created in the region. These grassroots authorities in rural areas were composed of non-Jews, mostly Ukrainians, who were former neighbors of the Jews. The article analyzes the role of these grassroots authorities in the redistribution of Jewish property. The survivors who returned to their villages at the end of 1944 had no opportunity to influence the fate of their property, as they were not included in the local governments. Further, the role of the highest governing bodies of the quasi-state of Transcarpathian Ukraine in authorizing the distribution of Jewish property is described. Separately, the author draws attention to the phenomenon of looting of Jewish property in the first months after the Red Army's entry. The author focuses on the reactions of local authorities at various levels to the spontaneous looting of Jewish property by non-Jews. The article discusses the creation of special commissions that assessed Jewish property. In addition, various scenarios of redistribution of Jewish property are analyzed. In particular, the leasing of Jewish houses to non-Jews, the sale of property at auctions, and the sale of real estate or the free transfer of property from a survivor to his former neighbor. Auctions for the sale of Jewish houses and other private buildings were widespread in rural areas of postwar Transcarpathia. Special emphasis is placed on the beneficiaries of the process of redistribution of Jewish property and the use of the funds from the sale of Jewish houses. Primarily, Jewish houses were acquired by newly privileged strata of the postwar society of Transcarpathia: volunteers of the Red and Czechoslovak armies and their families, as well as war disabled. At the same time, this process did not have a clearly defined mechanism and was often associated with corruption schemes. The issue of Jewish property led to numerous conflicts in the summer of 1945, both between survivors and non-Jews and between Ukrainians. This resulted in the exodus of a significant number of Jews from the socially close rural environment to the cities and emigration abroad.

Key words: Holocaust in Transcarpathia, Holocaust survivors, Jewish property, redistribution of Jewish property, looting, post-war Transcarpathia.

Bibliography

Altshuler, Mordechai. *Religion and Jewish identity in the Soviet Union, 1941–1964*. Waltham, Mass.: Brandeis University Press, 2012.

Braham, Randolph L. *The Geographical Encyclopedia of the Holocaust in Hungary*. Evanston, Ill.: Northwestern University Press, 2013.

Braham, Randolph L. *The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary*. Wayne State University Press, 2000.

Stipend for Mandel Center Alumni of the Ukrainian Summer Programs. The author is also grateful for the support provided by the Memorial Foundation for Jewish Culture.

Braham, Randolph L., ed. *The Destruction of Hungarian Jewry. A Documentary Account*. Vols. 1–2. New York, 1963.

Capková, Katerina, and Kamil Kijek, eds. *Jewish Lives Under Communism: New Perspectives*. Rutgers University Press, 2022.

Cichopek-Gajraj, Anna. *Beyond Violence: Jewish Survivors in Poland and Slovakia, 1944–48*. Cambridge University Press, 2014.

Fedinec, Csilla. «Jewish eyewitness testimonies in Transcarpathia (Carpathian Ruthenia) in the transition from the Hungarian to the soviet regime (1944–1945)». In *Righteous among the Nations: The scope and forms of help to Jews in East-Central Europe during the occupation by the Third Reich*, edited by W. Wierzbieniec, and E. Raczy, 118–129. Jarosław, 2014.

Gross, S. Y., and Y. Yosef Cohen, comp. and eds. *Sefer Marmarosh: mea ve-shishim kehilot kedoshot be- yishuvan u-ve-hurbanan* [The Marmaros Book: In Memory of 160 Jewish Communities]. Tel Aviv: Beit Marmaros, 1983, 1996.

Jelinek, Yeshayahu A. *The Carpathian diaspora: The Jews of Subcarpathian Rus' and Mukachevo, 1848–1948*. Boulder, Colo: East European Monographs, 2007.

Leno, Pavlo. «Ievrei v systemi koordynat ukraintsiv Zakarpattia mizhvoiennoho periodu». In *Polityka pamiaty v teoretychnomu ta praktychnomu vymyrah*, 422–435. Rivne, 2018.

Lévai, Jenő. *Zsidósors Magyarországon. Jewish Fate in Hungary*. Budapest: Magyar Téka, 1948.

Mishchanyn, Vasyl. *Radianizatsiia Zakarpattia 1944–1950rr*. Uzhhorod: RIK-U, 2018.

Mitsel, Michael. «The activity of “the Joint” in Mukachevo in 1944–1945 and the Soviet Attitude toward it in 1953». *Jews in Russia and Eastern Europe* 1(58) (2007): 5–39.

Quilitzsch, Anya. «Everyday Judaism on the soviet periphery: Life and identity of Transcarpathian Jewry after World War II». Ph.D. diss. Indiana University, 2016.

«Rozporiadzhennia chys. 12 pro zdiisnennia postanovy Narodnoi Rady Zakarpatskoi Ukrainy z dnia 21 hrudnia 1944 roku pro dopomohu zhertvam fashystskoho teroru». In *Visnyk Narodnoi Rady Zakarpatskoi Ukrainy*. Chyslo 3. Uzhhorod, 1944.

Segal, Raz. *Genocide in the Carpathians: War, Social Breakdown, and Mass Violence, 1914–1945*. Stanford University Press, 2016.

Slavik, Yurii. *Shliakh do Aushvitsu: Holokost na Zakarpatti*. Dnipro: Tkuma, 2017.

Statistický lexicon obcí v Republice Československé. Vydán ministerstvem vnitra a Státním úřadem statistickým na základě výsledků sčítání lidu z 1. prosince 1930. Díl IV: Země Podkarpatoruská. Praha: Orbis, 1937.

Vehesh, Mykola, and Chilla Fedynets, eds. *Zakarpattia 1919–2009 rokiv: istoriia, polityka, kultura. Ukrainomovnyi variant ukrainsko-uhorskoho vydannia*. Uzhhorod: Polihraftsentr «Lira», 2010.

Wehle, Kurt. «The Jews in Bohemia and Moravia: 1945–1948». In *The Jews of Czechoslovakia: Historical Studies and Surveys*. Vol. 3, ed. Avigdon Dagan, 499–530. Philadelphia and New York: The Jewish Publication Society of America, 1984.

Archives

Derzhavnyi arkhiv Zakarpatskoi oblasti (DAZO). F. R-62, op. 1, spr. 26, 27. F. R-108, op. 1, spr. 22. F. R-238, op. 1, spr. 8.

Národní archiv České Republiky (NAČR). F. 1419 (Archiv Huberta Ripky), ka. 194. 1–5–3–1ar2, Osobní složky, f. 32.